

GRI-rapport 2001:5

Genus i utbildningen– ett förändringsprojekt på Handelshögskolan vid Göteborgs universitet

Ulla Eriksson-Zetterquist FD och Eva-Maria Svensson JD.

Gothenburg Research Institute
School of Economics and Commercial Law
Göteborg University
Box 600
SE 405 30 Göteborg
ulla.eriksson@gri.gu.se
eva-maria.svensson@law.gu.se

Abstract

Under läsåret 1998-1999 genomfördes *Genus i utbildningen* på Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Utbildningen som finansierats av Utbildningsdepartementet syftade till att medvetandegöra om könets betydelse i undervisningen samt verka för att synliggöra och använda sig av kvinnors och mäns erfarenheter och kompetens i Handelshögskolans ämnen. Förutom allmänna föreläsningar innehöll utbildningen fyra interna seminarier på varje institution (Företagsekonomi, Juridik, Nationalekonomi, Kulturgeografi, Statistik, Informatik och Ekonomisk historia). Seminarierna behandlade exempelvis ämnesspecifika frågor kring kön, kön i kurslitteratur, övningsuppgifter och cases, seminariekultur samt konkreta möjligheter att förändra undervisningen. I denna artikel beskriver vi utbildningens uppläggning och genomförande. Vi diskuterar och analyserar våra erfarenheter från utbildningen.

Inledning

Under läsåret 1998/99 genomfördes projektet Genus i utbildningen på Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Syftet var att underlätta och stödja införandet av genusperspektiv i grundutbildningen genom att öka medvetenheten om kön/genus betydelse i kunskap och utbildning och visa sambandet med jämställdheten bland lärare. Initiativet till satsningen kom ursprungligen från några forskare på Handelshögskolan och den kunde genomföras tack vare pengar från Utbildningsdepartementet.¹ Målgruppen var grundutbildningens lärare vid Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.

I denna artikel kommer vi att presentera projektets uppläggning och innehåll samt analysera erfarenheterna av det. Satsningen bör ses i ett brett sammanhang som en del i en generellt pågående kvalitetsutveckling inom högskolan, initierad av kön/genusforskningen samt uppmuntrad och efterfrågad av Utbildningsdepartementet och Högskoleverket. Liknande satsningar har gjorts om än i annan omfattning, i Umeå, Uppsala och på Handelshögskolan i Stockholm. Intresset för projektet har varit stort, både inom och utanför Göteborgs universitet.² Flera universitet och högskolor har efterfrågat våra idéer och erfarenheter för att själva genomföra liknande projekt.

Beskrivning av Handelshögskolan vid Göteborgs universitet

Handelshögskolan vid Göteborgs universitet (HGU) grundades 1923 som en handelsutbildning, men har allteftersom breddat sin utbildning och forskning och omfattar i dag tre utbildningsprogram samt ett stort antal kurser och forskning. I HGU ingår sju institutioner som bedriver grundutbildning i program (juridik, ekonomi och systemvetenskap) och fristående kurser (Kulturgeografi, Ekonomisk historia, Informatik, Statistik, Företagsekonomi, Nationalekonomi och Juridik).

¹ Projektet inleddes med en ansökan till Utbildningsdepartementet som utarbetades av dåvarande rektor Gunilla Bornemalm-Jardelöw, ek. dr Gill Widell och Ulla Eriksson, doktorand. Utbildningsdepartementets beslut 1996-04-18 U95/2172/UH, U95/3387/UH.

² Projektet har omskrivits i GU-journalen (99.2) tidningen Genus 1/99 och presenterats i ett reportage i Universitets tv och på den nationella konferensen Könsperspektiv i undervisningen arrangerad av jämställdhetshandläggaren Gunilla Hollander vid Göteborgs universitet i augusti 1999.

Drygt 3 700 helårsstudieplatser finns, varav 50 % är programplatser och hälften fristående kurser. Studenterna är tämligen unga, huvuddelen är i åldersgruppen upp till 24 år. Könsfördelningen på utbildningarna är generellt jämn, men jurist- och logistikprogrammen har störst andel kvinnor (60 %) och Systemvetarprogrammet har flest män (70 %).³

Totalt arbetar 368 personer på HGU (1999) och av dessa är 152 kvinnor och 216 män. Huvuddelen är forskare och lärare, 283 av det totala antalet. Fyra femtedelar av lektorerna är män, medan andelen manliga adjunkter är 59% och professorer 82%. En stor del av lärarna är över 55 år och av dem är huvuddelen män (85%). Sammantaget ger statistiken en bild av en manlig dominans, särskilt bland de äldre och de med ledande befattningar. Förändringar av könsfördelningen går långsamt, trots de rekryteringsmål som är uppsatta i Göteborgs universitets jämställdhetsplan. I vissa fall går förändringen till och med åt helt fel håll. Så sker exempelvis med forskarassistenttjänsterna. I takt med att de totalt sett blir färre slås kvinnor ut helt. Bland 1999 års innehavare av forskarassistenttjänster vid HGU fanns inte en enda kvinna.⁴ Det har framkommit i projektet att kvinnliga lärare oftare återfinns på grundnivå och i, för ämnet, mindre statusfyllda delar. Undervisning på fördjupningsnivå har högre status. Där är studentantalet relativt sett lågt och möjligheten till profilering för läraren utifrån egna intressen är större.

Bakgrund

Genus i utbildningen kan ses som ett kvalitetsutvecklande projekt bland flera med syfte att öka jämställdheten inom utbildningsväsendet. Jämställdhet är en prioriterad fråga inom hela utbildnings- och forskningsområdet. Jämställdhetsarbete ses som ett led i högskolans kvalitetsarbete genom att det ger en ökad förståelse för kunskapen som könsrelaterad i olika avseenden. I Utbildningsdepartementets skrivelse *Kartläggning och utvärdering av jämställdhetsprojekt inom universitet och högskolor* sägs att kvalitetshöjning kan ske dels genom åtgärder som relaterar till kunskapen som sådan, dels till åtgärder som relaterar till jämställdheten på arbetsplatsen (Ds 1994:130 s. 15). Jämställdhet

³ Årsredovisningen 1999 Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.

⁴ Av 5 stycken totalt. Se Årsredovisningen 1999 Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.

används således i utbildningssammanhang i två betydelser, vilka visserligen har ett nära samband med varandra (se modell 1 nedan).

Brister i den nuvarande situationen är orsaken till varför åtgärder för att öka jämställdheten i dess dubbla betydelse är en prioriterad fråga. Mycket återstår att göra innan det råder jämställdhet inom utbildningsområdet (Regeringens skrivelse om Jämställdhetspolitiken 1996/97:41 II.7) Utbildningen är generellt sett inte jämställd (varken bland lärare eller studenter) och universiteten och högskolorna är det inte heller. Som ett led i detta beslutade riksdagen exempelvis att varje universitet och högskola från och med budgetåret 1997 skall åläggas att uppnå vissa rekryteringsmål vad gäller professorer, (Prop. 1994/95:164). Rekryteringsmålen bestäms för varje treårsperiod till dess att andelen 40-60 är uppnådd. Vidare har regeringen och Högskoleverket, utifrån kritik mot universitet och högskolor, satsat särskilda resurser i form av projektmedel för att föra in könsperspektiv i undervisning och forskning.

Det är enligt Högskoleverket särskilt allvarligt att ekonomer och jurister saknar kunskap om könsrelaterade frågor och jämställdhet, då dessa grupper förväntas få nyckelpositioner i samhället efter avslutad utbildning. I nyckelpositionen ligger att ta tillvara och se människors olika kunskaper och erfarenheter, att se kopplingen mellan privatliv och arbetsliv, samt att påverka andra människors situation och värderingar. I alla dessa frågor är könsaspekten central och ständigt närvarande. Förutom detta projekt gav regeringen under läsåret 1998/99 Högskoleverket i uppdrag att initiera projekt för utveckling av kursmoment i vilka jämställdhets- och genusaspekter ingår i jurist- och ekonomutbildningarna.^{5,6}

⁵ Högskoleverkets beslut 1998-06-05, reg.nr 843-628-98.

⁶ Avseende juristutbildningen gick pengarna till Umeå universitet samt en mindre summa till Uppsala. Projektet genomfördes och har dokumenterats i rapporten Jämställdhets- och genusperspektiv i juristutbildningen 2000-08-14. Beträffande ekonomutbildningen fick Handelshögskolan i Stockholm pengar för att utveckla könsrelaterade praktikfall. Dessa finns tillgängliga på Högskoleverkets hemsida.

<<http://www.hsv.se/jurister/>>

<<http://www.hsv.se/ekonomer/>>

Internationellt är jämställdhetsfrågor i utbildningen en stor fråga. Frågan har behandlats t.ex. på European Conference on gender equality in higher education i Helsingfors sep 1998.⁷ Introduktionen till rapporten inleds med orden;

”Addressing gender inequalities and pursuing gender equality in the academy is hard work: it is definitely work, and it is definitely hard! It involves time and effort, creativity and vigilance, firm policies and constant flexibility, stamina (*sisu* as we say in Finland) and dealing with stress, both one’s own and others. It involves working against the grain of academic wood, moving against the flow of the malestream. Work of this kind tends still to remain largely unseen, unacknowledged and performed with a minimum of resources. It is not the easy way to an easier ‘life of letters’ within the ‘ivory tower’. Nor is it the simplest way to be popular with those in power. Indeed it is amazing how arguments – that is, arguments *for* equality and *against* inequalities in higher education – that appeared to have been won years ago reappear and are reopened again and again years later.”⁸

Erfarenheterna verkar vara likartade i stora delar av västvärlden. Känslan av att befinna sig i Sisyfos situation är inte ovanlig.

Jämställdhet och kunskap

Obalansen mellan könen i den akademiska världen är ett allvarligt demokratiskt problem, sägs det i propositionen *Jämställdhet mellan kvinnor och män i utbildningsområdet*, (Prop. 1994/95:164 s. 21). Den sneda könsfördelningen bland beslutsfattare och lärare får negativa konsekvenser för såväl den akademiska verksamheten som för samhället i sin helhet. Kvinnors erfarenheter, synsätt och problemformuleringar speglas inte i samma omfattning i utbildning och forskning som mäns. Detta påverkar verksamhetens kvalitet negativt. På detta sätt hänger jämställdheten på arbetsplatsen ihop med innehållet i kunskapen.

Kvinnor har tillåtits komma in i den akademiska världen successivt under cirka ett århundrade. Detta har förändrat synen på kunskap och allt som är förknippat med

⁷ Konferensen producerade en rapport *Hard Work in the Academy*, eds. Fogelberg, Paul, Hearn, Jeff, Husu, Liisa and Mankkinen, Teija, Helsinki University Press 1999.

⁸ *Hard Work in the Academy*, eds. Fogelberg, Paul, Hearn, Jeff, Husu, Liisa and Mankkinen, Teija, Helsinki University Press 1999, p. 11.

den. Det kritiska forskningsfältet kön/genus har visat att en stor del av kunskapen utgår från en manlig norm. (Se t.ex. Harding, 1986.) Både kunskapens innehåll och sättet att förmedla densamma har kritiserats som ensidigt. På detta sätt har könsfördelning bland lärare och hur makten är fördelad på universitet och högskola påtagligt samband med kunskapen. Sambandet finns, men det innebär självklart inte att *en* ensam kvinna förändrar undervisningen per se. I detta projekt försökte vi hålla öppet hur sambandet ser ut och överlåta det på deltagarna att fundera kring det utifrån sina egna erfarenheter.

Jämställdhet som begrepp i utbildningssammanhang har således två betydelser, som ett överordnat begrepp för både jämställdhet på arbetsplatsen universitet och högskola och som ett sätt att uttrycka betydelsen av att kön/genus problematiseras i utbildning och forskning. För det första avses jämställdhet i universitetets organisation, d.v.s. det som man i Jämställdhetslagens mening menar med jämställdhet, nämligen jämn könsfördelning bland lärare och övrig personal, lika tillgång till resurser m.m. Det baseras ytterst på grundlagen som innehåller ett generell mål om lika rättigheter och möjligheter för kvinnor och män i samhället, ett generellt förbud mot könsdiskriminering (RF 1:2) samt en möjlighet till undantag från könsdiskrimineringsförbudet för aktiva åtgärder i syfte att uppnå jämställdhet inom arbetslivet (RF 2:16).

För det andra avses innehållet i utbildning och forskning samt pedagogiska metoder. En jämn könsfördelning bland lärare och forskare ökar chanserna för att utbildningen är av hög kvalitet i olika betydelser. Med jämn könsfördelning behandlas flera perspektiv, kritisk reflektion används, både kvinnors och mäns erfarenheter lyfts fram tillsammans med frågeställningar som är relevanta och intressanta för både kvinnor och män samt pedagogiken utformas för att passa både kvinnor och män. Jämställdhet i den första meningen är främst en fråga om *kvantitet och rättvisa* i organisationen, medan den senare främst är en fråga *kvalitet och innehåll* i utbildning och forskning. (Se till exempel Ds 1994:130 Kartläggning och utvärdering av jämställdhetsprojekt inom universitet och högskolor, s 14-17).

Åtgärderna som kan vidtas är olika i de två sammanhangen, de baseras på olika skyldigheter (dokument) och incitament och de ger olika resultat. När det gäller

kvantitet och rättvisa är det främsta medlet jämställdhetsplaner och rekryteringsmål. Som exempel på *kvalitet och innehåll* kan det handla om att problematisera kön/genus genom

- att synliggöra kvinnors verklighet
- att blottlägga könsmässiga makthierarkier
- att berika vetenskapens självförståelse
- att skapa mer allmänmänniska artefakter. (Ds 1996:26 Genusperspektiv i forskningen, s. 9f.) Men det finns alltså kopplingar mellan dem som nämnts ovan; en jämnare könsfördelning ökar möjligheterna för en mer mångsidig undervisning och forskning i både form och innehåll och tvärtom, en mer mångsidig undervisning och forskning ger bättre förutsättningar för en jämnare könsfördelning på sikt.

Vi har i detta projekt avgränsat oss till jämställdhet i meningen kvalitet och innehåll i utbildningen. Vi har visserligen i diskussionerna kommit in på arbetsplatsen och forskningsfrågor, men vårt uppdrag gäller utbildningen. Vad har då kön/genus för betydelse för utbildningen? Huvudsakligen har det betydelse på två olika sätt, dels för innehållet i utbildningen eller kunskapen, dels för sättet att förmedla kunskapen.

Kön/genus betydelse för kunskapen

När det talas om jämställdhet som kvalitetsfråga sägs det att samhällets beslut bör ha en så bred verklighetsförankring som möjligt. (Ds 1994:130 s. 14)

Beslutsunderlaget bör spegla skilda intressenters perspektiv på olika samhällsföreteelser. Rollen för universitet och högskola är att utveckla kunskap om alla målgruppers perspektiv. Det finns många perspektiv som är relevanta att ta hänsyn till, som social bakgrund, etnicitet och kön. Kön skiljer sig från övriga genom att det skär tvärs igenom alla andra perspektiv. "Dessa ger i regel - mer eller mindre uttalat - det manliga synsättet tolkningsföreträde." (Ds 1994:130 s. 14) Detta uttalande bygger på att kvinnor och män har olika erfarenheter och sätt att se på saker och ting. Det kan i sin tur förklaras med hjälp av olika förklaringsmodeller huruvida män och kvinnor är lika eller olika och i så fall av vilka orsaker.

De huvudsakliga vägarna till kunskap är antingen förnuft, åskådande, teori å ena sidan eller handlande, empiri, praxis å andra sidan. Filosofer genom historien har tenderat att betona antingen det ena eller det andra. Problematismen av kön/genus visar att oavsett om förnuft, handlande eller empiri har betonats har oftast kvinnors problemformuleringar och erfarenheter avskilts som irrelevanta eller ovetenskaplig kunskap. Denna insikt leder oss till att utgå från att vi får kunskap på båda sätt, alltså både genom den teoretiska kunskapen som vi lär oss genom teoretisk lärdom (veta att) samt genom den praktiska kunskapen (veta hur) som vi lär oss genom att handla. Vidare har kunskapen, både den praktiska och den teoretiska, en stark koppling till vårt kön. I livet möter en man till stor del andra sammanhang än en kvinna.

Vad är då kvinna respektive man? Och varför använder vi båda begreppen - kön och genus? Begreppen kön/genus används i olika betydelser och måste relateras till sitt sammanhang. Idag kan två huvudlinjer skönjas, den som ser kön/genus som kategorier som kan studeras i sig och den som ser relationen mellan könen (det konkreta) eller genusen (det abstrakta) som det centrala. Om man betonar relationen blir fokuseringen på kön som sådant inte lika relevant. Vi kan studera relationen mellan kön/genus på individnivå, strukturell nivå och på metafysisk nivå utan att fastna i deterministiska föreställningar om vad män respektive kvinnor är och hur de bör vara. Öppenheten för förändring blir därmed större. Förståelser av kön/genus och av relationer mellan kvinnor och män samvarierar med mer generella ställningstaganden av politisk, ideologisk karaktär som påverkar samhällssyn och syn på människan och individen. Till detta kommer mer specifika ställningstaganden beträffande vetenskapssyn, teori- och metodval med mera som också påverkar förståelsen av kön/genus. (Gothlin, 2000)

En människas könstillhörighet har således betydelse för både den teoretiska och den praktiska kunskapen. Vilken erfarenhet vi har som individer, har betydelse för vad vi vet och hur vi vet det. Detta kan innebära att den skarpa åtskillnaden mellan subjekt (vem som har kunskap eller skaffar sig kunskap) och objekt (det som är föremålet för kunskapen) blir svår att upprätthålla (Svensson, 1997). I någon mån kan kunskapen sägas vara en social och kontextuell produkt, även om

det råder delade meningar om i vilken utsträckning. Kön blir därmed en av de faktorer, bland många, som påverkar vår kunskap på olika sätt. En ojämn könsfördelning bland lärare och forskare har således troligen en betydelse för vad som förmedlas och även hur det förmedlas.

Genomförande

I början av 1998 startade planeringen av serien *Genus i utbildningen*. Den erfarenhet vi hade att falla tillbaka på var en konferens med tema *Kvinnor i akademien*, vilken två år tidigare arrangerats av HGU:s ledning. Där deltog olika kvinnliga forskare (Tora Friberg, kulturgeografi, Ulla Dahlbom, statistik, Inga Persson, nationalekonomi, Anna Wahl, företagsekonomi) i syfte att dels berätta om sin forskning, dels visa att det finns kvinnliga forskare inom olika ämnen. Intresset för arrangemanget var relativt sett stort (mellan 30 och 50 deltagande) och det gav upphov till fortsatta diskussioner bland HGU:s personal.

I startskedet av *Genus i utbildningen* diskuterade vi hur vi skulle få lärarna att delta. Utbildningsdepartementets riktlinjer för tilldelning av medel krävde en allmän utbildning för alla lärare på skolan. Tidigare erfarenheter gjorde att vi befarade att målet att alla skulle delta var orealistiskt. Orsakerna till det var dels ämnet i sig, dels att vi vände oss till en redan hårt ansträngd yrkeskår. Vi räknade således inte med att utbildningen skulle få högsta prioritet hos de potentiella deltagarna.

Strategin för att få ett så brett deltagande som möjligt byggde på en förankringsprocess hos ledningen. Med grund i riktlinjerna för tilldelningen av medel diskuterades möjligheten att göra utbildningen obligatorisk något som ledningen ansåg var uteslutet. Då kvarstod bara den frivilliga vägen. Vi var emellertid medvetna om att en frivillighet förutsatte en starkt engagerad ledning, vilket vi gjorde vad vi kunde för att få. Värdet av ett informellt tryck för att delta är oerhört viktigt, ansåg vi.

För att skapa detta informella tryck föredrogs och justerades utbildningsplanen i dialog med Fakultetsnämnden, rektor och prefektgrupp. Beslut om att ge

utbildningen fattades av Fakultetsnämnden. En planerad handledarutbildning för Handelshögskolans handledare (och blivande handledare) sköts på framtiden för att inte kollidera. Fakultetsnämnden var således den som genom sitt beslut kom att ansvara för serien. Till utbildningen utsågs vidare en referensgrupp bestående av två professorer (Claes Alvstam och Lotta Westerhäll) samt en representant för prefekterna, (Bertil Wilhelmson som senare ersattes av Bengt Berglund). Prefekterna var slutligen de som fick ansvaret för att lärarna på respektive institution deltog.

Utbildningen bestod av två delar, en allmän föreläsningsserie med innehåll både från Handelshögskolans ämnen och andra samt en institutionsspecifik seminarieriserie. Syftet med föreläsningarna var att visa exempel på kön/genus betydelse för kunskapens innehåll och dess placering i den akademiska världen. Här presenteras kortfattat föreläsare och innehåll och därefter seminarieriens planerade innehåll och resultat.

Föreläsningarna

Den inledande föreläsningen presenterade bakgrund, inriktning och innehåll i utbildningen. Dåvarande rektor Göran Bergendahl introducerade utbildningssatsningen och därefter talade Ulla Holm, praktisk filosof och numera professor i genusvetenskap, om köns- och genusforskning och dess betydelse för kunskapen. Begreppen kön/genus och olika förhållningssätt till kunskap gick igenom.

Professor Mats Alvesson höll en föreläsning på temat Genus och kultur i organisationer (se Alvesson och Billing 1999). I samarbete med Kvinnovetenskapliga institutionen (numera Genusvetenskapliga) höll den amerikanska antropologen Sue Rosser en föreläsning om olika feminismer och dess praktiska användbarhet i olika forskningsprojekt.

Christine Wennerås och Agnes Wold föreläsning beskrev deras arbete med granskningen av Medicinska Forskningsrådets tilldelning av medel från ett könsperspektiv. Mats Furberg, professor emeritus i teoretisk filosofi, föreläste kring ett filosofiskt perspektiv på kön och kunskap under rubriken "Kvinnor och

(o)kunskap". Själv sammanfattade han sin föreläsning med följande ".. två saker, så självklara att de är smått genanta att nämna. Det ena är att det inte finns ringaste anledning att tro att kvinnor såsom kvinnor har mer eller mindre kunskap än män. Den andra är att det finns all anledning att tro att män har förbisett kunskapsområden som fler kvinnor än män har intresse av."⁹

Jämställdhetsexperten Ninni Hagman föreläste om sexuella trakasserier i universitetsvärlden och den avslutande föreläsningen hölls av professor Barbara Czarniawska, Gothenburg Research Institute. Czarniawska diskuterade möjligheten att undersöka jämställdhet i organisationer och kunde berätta om sina egna resultat där en direkt fråga om syn på jämställdhet gav ett undvikande eller möjligtvis legitimerande svar. Informanten svarade med andra ord som man kunde förvänta sig snarare än att redogöra för hur det var/är (se Czarniawska 1992).

Seminariernas inledande planering/uppläggning

Övergripande var tanken att seminarierna i tur och ordning skulle behandla kurslitteratur, övningsuppgifter och tentamina ur könsaspekt, undervisningskultur, relationen lärare - student, handledning, makt, samt frågan hur man kan förändra undervisningen och samtidigt höja kvaliteten på utbildningen. Den inledande uppläggningsen på seminarierna kom att utgöra det förslag som fanns med vid det första seminariet och det såg ut enligt följande:

Vid det *första* seminarietillfället inbjöds seminariedeltagarna att tillsammans göra en probleminventering och synliggöra olika aspekter utifrån kön. Frågor som kunde vara aktuella att ställa var till exempel; Finns det kurslitteratur skriven av både kvinnor och män? På vilket sätt synliggörs både kvinnor och män i litteraturen? Är tentamensfrågor och övningsuppgifter könsneutrala? Vem är agerande subjekt? Hur porträtteras utgångsläget? Täcker uppgifterna hela området? Från vilka erfarenheter hämtas exempel? Hur används språket, det vill säga vad uttrycker olika omdömen, beskrivningar av män respektive kvinnor? Väljer kvinnor och män olika ämnen? Skiljer sig betygen åt mellan könen? Vilka

⁹ Ur Mats Furbergs anteckningar för föreläsningen.

studenter väljer att forska? Hur kan man öka andelen kvinnliga forskare där det finns ont om dem och andelen män där det finns ont om dem?

Vid det *andra* tillfället diskuterades undervisningskulturen. Olika undervisningsformer gynnar olika personer. Hur kan man med hjälp av olika metoder stärka flertalet studenter? Får de aktiva studenterna dominera? Hur kan man som lärare få tysta studenter att vara aktiva?

Det *tredje* tillfället ägnades åt frågor som; Hur bemöter du som lärare kvinnliga respektive manliga studenter? Hur bemöter manliga respektive kvinnliga studenter dig som manlig respektive kvinnlig lärare? Hur hanterar du dessa relationer? Vad gör du när en student kommer och gråter för att de inte fått det betyg de ville ha respektive när en student ifrågasätter din auktoritet med hänsyn till ditt kön eller din ålder? Hur fungerar handledningssituationen?

Det *sista* tillfället ägnades åt att blicka både bakåt och framåt. Vad kan vi dra för slutsatser av de tidigare seminarietillfällena? Är det bra som det är? Behöver vi förändra något? Hur ser utbildningen ut i framtiden?

Material

Inför inledningen av seminarieserien sammanställdes artiklar i ett kompendium som delades ut på respektive institution/avdelning. Där fanns även ytterligare läsförslag på referenslitteratur bifogat. Avsikten med materialet var att ge dels en inledning till hur kön/genus påverkar utbildningen/kunskapsinhämtning, dels att ge idéer kring hur den egna undervisningen kunde utvecklas. Innehållet i artikelsamlingen spände över ett brett område. Här kommer vi att kort presentera några exempel.

I kompendiematerialet fanns bland annat följande:

Juristen Anita Dahlberg ger exempel på vad skrivnings- och instuderingsfrågor förmedlar i den juridiska utbildningen. Hon beskrev den schabloniserade frågekulturen där försök att skämta i övningsexempel resulterade i namn på personer som "F.d. posösen Lena Lätt", "Carmencita Canalj beställer hos konditor Sture Strössel" (Dahlberg, 1993 s 201). I slutsatserna av sin artikel diskuterar

Dahlberg vad androcentriska texter kan tänkas resultera i för kvinnor respektive män. Hon visar på att män som läser androcentriska texter lättare kommer ihåg exempel från dem än från läsning av könsneutrala texter. Resultatet är dock det omvända för kvinnor. Kvinnor kommer lättare ihåg den könsneutrala texten. "Kvinnor blir tvungna att göra en psykologisk rockad, en slags inre översättning för att sätta sig på mannens plats. Det innebär ytterligare ett led i tanke- och inlärningsprocessen och kräver extra resurser. Den androcentriska utformningen innebär alltså ett systematiskt handikapp för kvinnor och ett systematiskt gynnande för män", skriver Dahlberg (1993, s. 209)

En annan artikel var Anna Wahls kända modell "Molnet" hämtad ur KVT 96:1 där hon beskriver sin modell för att föreläsa om feministisk forskning. Ytterligare en av artiklarna utgjordes av en studie av könsskillnader vid doktorandseminarier av Britt-Louise Gunnarsson. Hennes resultat visar att i jämnt könsfördelade seminarier sitter hälften av kvinnorna och en fjärdedel av männen tysta hela tiden. Det visar sig även att kvinnliga inledare vid seminarium talar betydligt kortare (1,5 minut till 7 minuter) jämfört med manliga inledare (mellan 11 minuter och 28,5 minuter). Medan kvinnorna kommer med ursäkter, talar om problem och så vidare placerar männen sin egen forskning i ett vidare forskarnätverk. Vid seminarium med enbart kvinnor var stilen mer informell, alla deltog flitigt och inledaren talade förvisso kort men hon ursäktar sig inte och placerar sig i ett forskarnätverk.

Förutom kopierat material uppmanades institutionen att skaffa egna exemplar av några texter. Ett exempel var Anna Cregårds och Patrik Johanssons "89% män - Vem skriver kurslitteraturen" (1997) som diskuterar vad en "enkönad" kurslitteratur får för effekter i kunskapsperspektiv. Ett annat exempel på texter att rekvirera var "Könsmedveten undervisning - två försök" författarna Britta Lundgren och Eva Erson reflekterar över sina erfarenheter av att tillämpa en könsmedveten undervisning och formulerar frågor av vikt att diskutera för lärare av båda könen. Skriften tar upp en hel del problem som en medveten satsning på könsmedveten undervisning kan resultera i. Men författarna berör också frågan hur kön har betydelse i en mer generell mening, för både lärare och studenter. Förutom frågan om lärares och studenters subjektivitet och dess betydelse för att nå kunskap,

berörs olika pedagogiska metoder och dess betydelse för en kreativ och stimulerande inlärningsituation.

Vad som hände under seminarierna

Seminarierna hölls enskilt för varje institution/avdelning. Anledningen var att de syftade till att diskutera ämnesspecifika frågor. Det hade förvisso funnits vinster med att hålla ämnesöverskridande seminarier men vi valde trots det att rikta dem till de specifika ämnena. Valet gav oss möjlighet att diskutera innehåll, ämnesutveckling, möjliga erfarenheter från studenter med de deltagare som hade en gemensam bild av verksamheten. Med senare erfarenheter av institutionsskilda seminariekulturer visade det sig än mer fördelaktigt att hålla ämnesspecifika seminarier..

De första seminarierna inleddes med att vi beskrev problemområdet, syftet med utbildningsserien och vårt förslag på uppläggning. Efter erfarenhet från två tre institutioner/avdelningar kom denna inledning att kortas. Det visade sig att det var viktigare att diskutera respektive institutions/avdelnings reflektioner kring området genus och utbildning. Varje ämne hade egna ingångar i ämnet, mer eller mindre erfarenhet av införande av frågan om genus i utbildningen, samt olika idéer om vad som utgjorde problem och svårigheter för just denna lärarkår eller detta ämne. Med denna erfarenhet fick vi ägna mycket av det första seminariet till att "brainstorma" kring frågorna. Några av de frågor som kom upp är följande: (K/I)¹⁰ Idag är det cirka 20-25% kvinnor bland de anställda inklusive doktorander på avdelningen. Vilken betydelse kan det ha för ämnet? Sannolikt konserverar män innehållet i ämnet.

(K/I) Män verkar vara mer traditionella medan kvinnor utvecklar ämnet och söker sig utanför.

(R/F)¹¹ Är rationellt ekonomiskt tänkande en manlig konstruktion? Hade det sett annorlunda ut om kvinnor hade utvecklat det?

¹⁰ K/I avser Avdelningen för Kostnads- och Intäktsanalys, Företagsekonomiska institutionen, HGU.

¹¹ R/F avser Avdelningen för Redovisning och finansiering, Företagsekonomiska institutionen, HGU.

(Jur)¹² Kön är inte den mest relevanta frågan att ta upp när det gäller diskriminering och orättfärdigheter. Klass och konformitet är viktigare frågor att belysa.

(Jur) Det är inte legitimt med könstemat bland vissa studenter.

Vissa frågor som kom upp handlade även om fördomar eller okunskap kring området kön, exempelvis vad frågan om genus har med jämställdhet att göra, vilket vi exempelvis kunde belysa med ovanstående modell. Det fanns även frågor som handlade om kvinnor och matematik, kvinnor och analytisk förmåga vilket också är frågor som låter sig besvaras med senare genusforskning. Som framkommer av ovanstående var det inte svårt att inleda diskussion kring frågorna. Svårigheten ligger snarare i att finna en struktur i alla frågor. Genom att skriva ner frågor på tavlan och även anteckna diskussionen för att återföra en sammanfattning av den till alla innan nästa tillfälle kunde vi bidra till att finna en struktur, tillsammans med deltagarna.

Excelbladet

Vid ett av de inledande seminarierna utvecklades tillsammans med deltagarna ett hjälpmedel för att kartlägga frågorna kring genus i den direkta utbildningen. Det var en enkel tabell där kurs för kurs spaltades upp. Underkategorierna handlade om studentfördelningen, vem som skrivit kurslitteraturen, vilka som föreläste, samt om genus på något sätt var explicit i föreläsningar, examination och praktikfall. Denna visade sig vara användbar i arbetet vid de följande institutionerna. Även om uppgiften att gå igenom samtliga kurser vid en institution var något långrandig, hjälpte den till att visa förekomsten av köns/genusmedvetet material i kurserna.

Genom att varje kursansvarig lärare fick redogöra för sin kurs blev mönstren som framkom i excelbladet ofta mycket tydliga. Kvinnor var främst kursansvariga på AB-nivå medan män ofta även skötte alla föreläsningar på C-nivå.

Studentfördelningen var ofta tämligen jämn. Kurslitteraturen var främst skriven av män men ibland kom överraskningar där man inte visste att författaren var kvinna förrän det tydliggjordes vid seminariet. På frågan om genus på något sätt

¹² Jur avser Juridiska institutionen; HGU.

var explicit gjorde vi välvilliga tolkningar. Förekomsten behöver i och för sig inte säga så mycket om innehållet. Det kunde räcka med att en nations kultur diskuterades i termer av feminitet och maskulinitet för att frågan om genus på något sätt var explicit och därmed skulle besvaras positivt i excelbladets uppdelning (Hofstede, 1980 vilket i sig är ett dåligt exempel på användningen av dessa begrepp). Poängen med den välvilliga tolkningen var dock att vi kunde lyfta fram att genus redan finns i olika delar av utbildningen även om man inte är medveten om det.

Exempel från olika institutioner

De fortsatta seminarierna utvecklade sig olika på varje institution/avdelning. För att ge en bild av de olika riktningar som diskussionen kunde ta sig sammanfattas här diskussionen från tre institutioner.

På institutionen för Ekonomisk historia är genus en etablerad fråga, samtidigt som det är få kvinnor som undervisar och forskar. Ett utdrag av de frågor som diskuterades är följande: Det finns vissa svårigheter med att få fram kvinnors ekonomiska verksamhet då den har ägt rum i ett icke rättsreglerat (och därmed odokumenterat) sammanhang. Exempelvis finns det inte så mycket att säga om kvinnors roll i reproduktionen, den är snarast den samma genom alla tider. Ämnet ekonomisk historia fokuserar dessutom ekonomisk förändring/stagnation i förfluten tid, medan den reproduktiva sfären mer är av oföränderlig karaktär.

Man lyfte vidare fram att det finns en statuskillnad som är viktig att beakta. Någon av deltagarna påtalade att det kan vara en väg för kvinnor att bli tagna på allvar genom att ägna sig åt det som anses manligt. Det finns även en fara i att betona kön/genus, påtalar någon annan. Bland annat kan det innebära att männen kommer i skymundan, men det är även oklart hur det befrämjar god forskning. Vad gäller de pedagogiska aspekterna har ämnet ekonomisk historia en fördel vid genusdiskussioner. Genusbegreppet betonar som bekant att könet är föränderligt. I ekonomisk historia kan det belysts hur uppfattningar om könen skiljer sig mellan olika epoker vilket är en lysande pedagogisk och metodologisk poäng även för ämnet i sig. Vid ett av seminarierna behandlades ämnesspecifik litteratur som belyste frågorna (Göransson, Wikander 1991).

Det följande exemplet är hämtat från Institutionen för Statistik. Den övervägande delen forskare och doktorander är här män, medan man har en kvinnlig professor och en kvinnlig prefekt. Ämnet lyfts här fram som ett metodikämne. Frågorna som man arbetar med är bland annat hur analyseras, struktureras och presenteras information. Det visar sig att könsaspekten mycket väl kan användas i de olika exempel som man arbetar med eftersom dessa är lättare för studenterna att ta till sig när exemplen bygger på frågor som rör dem personligen.

De exempel som kan användas är bland annat följande

- Exemplifiera presentationer i tabellform med SCB's förändrade sätt att redovisa kön.

- När det är mer komplicerade metoder är det bra att hämta frågeställningar från exempelvis tidningsdebatten om könsdiskrimineringen inom Medicinska forskningsrådet¹³. Materialet finns tillgängligt på institutionen och är därför lämpligt att använda som övningsexempel.

Sammantaget framkommer det att kön är lämpligt att använda som exempel för att få studenterna att gå från inledande "naiva" föreställningar om ett fenomen och med hjälp av statistisk metodik finna mer insiktsfulla aspekter på det.

Institutionen för nationalekonomi har jämn könsfördelning bland studenter och så även bland de som börjar forskarutbildningen. Det sker dock många avhopp bland kvinnliga doktorander så när seminariet pågår är 18 kvinnor av 50 doktorander. Doktoranderna deltar ej i undervisningen. Man har 32 lärare varav tre kvinnor, men inga kvinnliga professorer. Det som diskuteras vid det inledande tillfället är exempelvis att det finns ett värde i att sträva mot bättre jämställdhet på arbetsplatsen, och det kan i sig underlätta rekryteringen av kvinnor till forskarutbildningen.

Vid det följande tillfället görs genomgången av kurserna där det visar sig att det finns inslag av genus i många olika sammanhang, om än ofta

¹³ Institutionen har bearbetat materialet från Wennerås och Wolds granskning av MFR och har även tillgång till materialet idag.

marginella. I vissa övningar förs diskussioner om kvinnlig arbetskraft, någon kurslitteratur har en halv sida om kvinnor på arbetsmarknad, ämnet miljöekonomi använder sig av ett exempel från Indien där det visar sig att kvinnor tjänar på trädplantering då de inte längre behöver gå så långt för att samla bränsle. Det framkommer också att lärarna ofta sätter samman case efter egna intressen, exempelvis finns övningar som är helt baserade på fotboll.

De två följande tillfällena behandlar könsfördelningen på forskarutbildningen respektive pedagogisk utveckling av ämnet nationalekonomi. Vid diskussionen av forskarutbildningen har kvinnliga doktorander bjudits in och de pekar på att det snarast är forskarmiljön som påverkar varför fler män än kvinnor söker till forskarutbildningen. De påtalar även bristen på kvinnliga förebilder i grundutbildningen och efterlyser en dialogbaserad undervisning där kunskap kan bekräftas på ett annat sätt. En annan del rör seminariekulturen. Det visar sig att en av forskarinriktningarna arbetar med formella seminarier där ordföranden kontrollerar att tider hålls och att alla får ordet. De deltagande har många positiva erfarenheter av detta. När alla får ordet får seminariet ett bättre resultat, då både kvinnor och tystlåtna män hörs och fler synpunkter kommer fram. Den pedagogiska diskussionen präglas till stor del av brist på utrymme och medel att utveckla undervisningen. Man ska dock försöka åtgärda anonymiteten i lärarkår och forskarutbildning genom att i högre utsträckning nyttja erkända pedagoger som positiva förebilder och även tänka på att skicka ut både kvinnor och män vid informationsmöten och liknande.

Deltagande

Med tanke på förutsättningarna (den pressade situation som många lärare/forskare har och att ledningen inte gjorde något aktivt för att frigöra utrymme) var deltagandet högt. Vid den första inledande föreläsningen deltog omkring 110 personer. Vid de följande föreläsningarna deltog i genomsnitt 20 personer.

Deltagandet vid de institutionsspecifika seminarierna var konstant över tiden. Seminarierna besöktes av totalt 137 personer. Här visade sig deltagandet vara beroende av den interna seminariekulturen. På vissa institutioner/avdelningar är

deltagande på seminarier (oavsett innehåll) mer eller mindre obligatoriskt av sociala skäl, på andra verkar det vara styrt av andra faktorer. Prefekten eller avdelningsansvarig visar sig ha en betydande roll i detta sammanhang. Om avdelningens professor eller prefekt deltar kommer även övriga anställda. Ibland var deltagarna främst doktorander, ibland främst anställda lärare. Det visade sig vara beroende av vilka som hade (tidsmässig) möjlighet att delta, ibland beroende av intresse, men även i vilken grad institutionens doktorander deltog i undervisningen.¹⁴

Utvärdering

I juni 1999 gjordes en utvärdering som skickades ut till samtliga anställda via e-post. Vi fick in 76 svar (31 % kvinnor, 69 % män). 46 av de svarande hade deltagit, 30 hade inte deltagit eftersom de inte hade haft tid eller prioriterat annat (14 män och 9 kvinnor). 2 män och 1 kvinna angav ointresse som skäl att inte delta och övriga var frånvarande av andra anledningar.

På frågan hur utbildningen påverkat lärarnas undervisning angav de flesta att de inte visste hur de hade påverkats men de hade blivit mer medvetna om att kön/genus har betydelse på olika sätt. Några påtalade att de hade breddat sitt underlag och ändrat pedagogik. Bland de projekt som startats upp på grund av serien angav 8 män att de gjort en kartläggning av lärare på olika kurser för att få en bättre representation av särskilt kvinnor eftersom de generellt är färre. Förutom detta tillsattes grupper för att arbeta med genusperspektiv i utbildningen och det gjordes också genomgångar av kurslitteraturen med hänsyn till genusperspektiv.

De flesta tyckte att serien varit bra eller mycket bra (32 st) med tankeväckande diskussioner. De som var negativa var enstaka personer som påtalade att fler borde deltagit i seminarierna (1 kvinna), att allt var dåligt anpassat till

¹⁴ Nationalekonomiska institutionen var den enda institution som gjorde deltagande till just denna seminarieserie obligatoriskt. Den som inte hade möjlighet att delta skulle där lämna skriftligt skäl till prefekten. Där var inbjudan till seminariet ställt till läraranställda. Alla frånvarande hade inte hörsammat begäran om att uppge skäl till frånvaro, men det är troligt att obligatoriet hade en betydande effekt på deltagandet. Obligatoriet i närvaron kom att innebära att så gott som alla anställda lärare deltog minst en gång. På Företagsekonomiska institutionen deltog ungefär hälften av alla möjliga minst en gång och på Juridiska institutionen deltog två tredjedelar av alla möjliga minst en gång.

institutionens undervisningsämne (1 man), ytterligare 1 man påtalade att det var svårbehandlat och att det krävdes förberedelse mentalt och innehållsmässigt.

Drygt ett år senare gjordes en uppföljande enkät som skickades ut till prefekter, studierektorer och jämställdhetsombud (21 st). 3 svar kom in. Det visade sig att diskussionen om genusperspektiv främst fördes vidare i informella samtal på institutionerna men inte i organiserad form. Några konkreta förändringar av utbildningen verkar inte ha skett som en direkt följd av serien. Mäns och kvinnors intressen ska beaktas. Det har dock visat sig leda till mer prat om de anställda och deras villkor än om innehållet i utbildningen.

Egna reflektioner

En fråga som ofta kom upp handlade om positiv särbehandling. Det var en känslig fråga för både män och kvinnor som ofta diskuterats. Ett sätt att neutralisera den är att istället benämna de kompensatoriska åtgärder eftersom det är fråga om en kompensation för en tidigare existerande positiv särbehandling, men då oftast av män. Diskussionen vid seminarierna kom ofta att handla om huruvida det fanns andra bättre metoder för att uppnå jämn könsfördelning, även kvalitativt. Sjäva målet om jämn könsfördelning, både kvantitativt och kvalitativt var något som samtliga ställde upp på. Däremot diskuterade man om kvantitativ jämn könsfördelning per se innebar kvalitativ jämn könsfördelning.

Det visade sig att det är inte heller en trevlig upptäckt att finna sig tillhöra det positivt särbehandlade könet. För både män som deltog i serien och för oss själva var detta en något omskakande upptäckt. Upptäckten av att ha blivit positivt särbehandlad och inte bara bedömd efter kompetens (vilket man levte i föreställningen om att så varit fallet) leder till ifrågasättande av den egna yrkesidentiteten. En förlängning av det här resonemanget kan förklara varför män inte vill se att de blivit positivt särbehandlade. Det är helt enkelt för kostsamt.

Samma upptäckt för kvinnor, att uppleva att man blivit bedömd inte bara utifrån kompetens utan också för vilket kön man tillhör, är lika provocerande. Det är helt enkelt smärtsamt att se sig mer som könsvarelse än som professionellt bedömd yrkesmänniska. Detta kan vara en förklaring till att även kvinnor motsätter sig

den här typen av satsningar. När det synliggörs att kön och inte bara kompetens har betydelse för ens karriärmöjligheter, och det verkar mer eller mindre determinerat, kan frustrationen bli stor. Möjligheten att själv påverka sin situation minskas ytterligare.

Den inledande problematiseringen vid seminarierna fastnade ofta i att det är någon brist hos kvinnor (exempelvis att de var sämre på matematik eller analysförmåga). Detta känns igen från vardagliga könsdiskussioner. Som seminarieledare är det tråkigt att upptäcka att det inte skett någon förändring här utan att högtbildade universitetslärare tror på mediala och ytliga vardagsförklaringar av genusfrågor. Desto bättre är det att upptäcka de förklaringar som kommer efter en tids funderande. Vid fortsatt reflekterande förklaras dock kön/genusaspekter på annat sätt. Man lyfter fram bristande kunskap bland lärare och mäns bristande uppfostran som skäl till ojämställdhet. Denna utveckling kan ses som ett exempel på svar som ges snabbt på den här typen av frågor relativt de som framkommer efter ytterligare utrymme att fundera.

Förändring av pedagogik

Projektet efterlyste förändring av pedagogik och det visade sig vara en fråga som många lärare kände sig frustrerade över. Allmän tidsbrist, minskade resurser, ökade krav på allt fler områden var förhållanden som ofta lyftes fram. Man ställde frågan, Hur ska vi få en bättre pedagogik med samma medel eller t.o.m. med reducerade medel?

Vidare finns en reell konflikt som handlar om målstyrning kontra reell akademisk frihet. Med en allt mer omfattande målstyrning från statsmakternas sida, kan det ses som att den akademiska friheten inskränks. Mot detta kan argumenteras att lärarna skall undervisa i det studenterna anses behöva. Den akademiska friheten när det gäller utbildning får nog anses vara mindre än när det gäller forskning.

Erfarenheter av att driva ett förändringsprojekt

Sedan projektet genomfördes har det förflutit ett och ett halvt år. Idag kan vi tydligare se våra egna erfarenheter av att driva ett förändringsprojekt. Den första

perioden i projektet var till stor del en läroprocess för oss själva, likväl som för deltagarna. Med tiden visade sig fördelen av att vara två och dessutom från två olika ämnen. Institutionerna som deltagit i projektet har alla haft olika förväntningar, både positiva och negativa. Förändringsprojekt som är kontroversiella i någon mening, medför att "bevisbördan" för att påvisa projektets relevans ligger hos genomförarna. För att man skall ro i land med detta krävs ett starkt och uttalat stöd från ledning och från de med hög akademisk kompetens.

Det har också visat sig att det är viktigt med kunniga ledare, något som också påpekas i utvärderingen. Det är lämpligt att man har möjlighet att skaffa sig specifik ämneskunskap alternativt liera sig med någon på respektive institution. Här finns det dock en risk eftersom man skaffar sig specifik kunskap i ett ämne som inte är ens huvudämne. Det har nämligen visat sig att tillgänglig könsmedveten litteratur ofta inte är särskilt respekterad inom sitt ämnesområde. Den ses snarast som en mindre viktig avvikelse från ämnets huvudfåra.

Projektet har vidare varit ett bra tillfälle att mötas över institutionsgränserna. Detta har varit givande för oss, men också för deltagarna. Ytterligare en gång visar det sig att kön/genusforskningen är tydligt tvärvetenskaplig till sin karaktär.

Slutligen har vi noterat att det är väldigt svårt att hålla isär frågorna om genus i utbildningen och jämställdhet som arbetsplatsfråga. Projektet har handlat om innehållet i utbildningen och inte jämställdhet som arbetsplatsfråga. Tyvärr visar uppföljningen av projektet att institutionernas framtida planer främst rör situationen för anställda och i ingen eller ringa grad utbildningen. Att driva förändringsprojekt av det här slaget är med andra ord en långsiktig process. En enstaka satsning lyfter upp frågorna på dagordningen, men för att åstadkomma förändringar i utbildningen krävs mer långsiktiga och reguljära satsningar.

Referenslista

- Alvesson, Mats och Billing, Yvonne Due (1999) *Kön och organisation*. Lund: Studentlitteratur.
- Cregård, Anna och Johansson, Patrik, (1997), *89 % män – Vem skriver kurslitteraturen*, Förvaltningshögskolans rapporter nr 4, Göteborgs universitet.
- Czarniawska-Joerges, Barbara (1992) *Styrningens paradoxer*. Stockholm: Norstedts.
- Dahlberg, Anita (1993), *Androcentrin i juridisk utbildning, Vad skrivnings- och instuderingsfrågor förmedlar*, *Retlig polycentri*, Blume, Peter og Petersen, Hanne (red.), Akademisk Forlag, København 1993.
- Eriksson, Ulla (2000), *Det mangranna sällskapet. Om konstruktion av kön i företag*. Bokförlaget BAS, Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet.
- Fogelberg, Paul, Hearn, Jeff, Husu, Liisa and Mankkinen, Teija , (eds.) (1999), *Hard Work in the Academy*, Helsinki University Press.
- Gothlin, Eva (2000), *Kön eller genus*, Nationella genussekretariatet, Göteborg.
- Gunnarsson, Britt-Louise (1997), *Visst spelar könet roll! Kvinnliga doktorander i manlig seminariekultur*, *Feministiskt perspektiv* 1997 nr 4.
- Göransson, Anita, *Kön som analyskategori i den ekonomiska historien, Några linjer och resultat*, Kvinnovetenskapens Vadan och Varthän, Forskningsprogrammet Kvinnligt – Manligt, Göteborgs universitet.
- Hofstede, G (1980) *Cultures Consequences*. Kalifornien: Sage.
- Johnsson, Lisbeth (1997), *Disputerade kvinnor och män vid universitet och högskolor –lika villkor, olika världar?*, Bokförlaget BAS, Handelshögskolan Göteborg, 1997.
- Lindgren, Gerd (1996), *Broderskapets logik*, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1996 nr 1.
- Lundgren, Britta och Erson, Eva (1996), *Könsmedveten undervisning – två försök*, Undervisningscentrum Personalutveckling, Umeå universitet.
- Nordenstam, Kerstin (1997), *Så skvallrar män och kvinnor*, *Feministiskt perspektiv* nr 4/97.
- Rönnbäck, Brit (1996), *Pedagogiskt utvecklingsarbete i ett organisatoriskt perspektiv*, Utvärdering av det Pedagogiska programmet vid Umeå universitet, Enheten för personalutveckling och arbetsmiljö.

Svensson, Eva-Maria (1997), *Genus och rätt. En problematisering av föreställningen om rätten*, Uppsala.

Wahl, Anna (1996), Företagsledning som konstruktion av manlighet, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1996 nr 1.

Wahl, Anna (1996), Molnet – att föreläsa om feministisk forskning, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1996 nr 3-4.

Wernersson, Inga (1998), *Jämställdhet, kön och könsteori i lärarutbildning*, Expertuppdrag för Lärarutbildningskommittén, Institutionen för pedagogik, (stencil).

Wikander, Ulla (1991) *Delat arbete, delad makt: om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä*. Uppsala Papers in Economic History, Research Report no 28.

Wägner, Elin (1996), Det hemlighetsfulla kuvertet, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1996 nr 1.

Offentligt material:

SOU 1998:6 Kvinnomaktutredningens betänkande *Ty makten är din... Myten om det rationella arbetslivet och det jämställda Sverige* samt delrapporter 1997:83, 87, 113, 114, 115, 135, 136, 137, 138, 139, 1998:3, 4, 5.

Kvinnor och män i högskolan från gymnasium till forskarutbildning 1986/87 – 1995/96, Högskoleverkets rapportserie 1997:44R.

Om man vore kvinna... Ekonomi, organisation och genus, Forskningsrådsnämnden Rapport 94:5.

Ds 1994:130, *Kartläggning och utvärdering av jämställdhetsprojekt inom universitet och högskolor*.

Ds 1996:26, *Genusperspektiv i forskningen*.

Ds 1997:56, *Jämställdhet för kunskap, insikt och kvalitet*, Slutrapport från JÄST-gruppen.

Prop. 1994/95:164 *Jämställdhet mellan kvinnor och män inom Utbildningsområdet*.